

МЕСТО И ФУНКЦИИ КОНФЛИКТОВ В ТРАНСФОРМАЦИОННЫЙ ПЕРИОД РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА

Данильян О. Г.

Рассмотрены особенности социальных процессов в трансформационный период развития общества. Констатируется, что конфликты являются закономерными для общества, которое трансформируется, и именно с помощью конфликтов и происходит эта трансформация. Проанализированы функции конфликтов в этом процессе.

Ключевые слова: социальная система, трансформационное общество, переходной период, кризис, социальный конфликт, модернизация, функции конфликтов.

PLACE AND FUNCTIONS OF CONFLICTS IN THE TRANSITIVE PERIOD OF DEVELOPMENT OF THE SOCIETY

Danilyan O. G.

Features of social processes in transitive period of development of a society are considered. The conclusion becomes that conflicts are natural for a society which is transformed and by means of conflicts and there is this transformation. Functions of conflicts in this process are analyzed.

Key words: social system, a transitive society, transitive the period, crisis, the social conflict, modernization, functions of conflicts.

УДК 1:316.4

О. П. Дзьобань, доктор філософських наук, професор

С. Б. Жданенко, кандидат філософських наук, доцент

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК СЕРЕДОВИЩЕ БУТТЯ СУЧАСНОЇ ЛЮДИНИ

Показано, що в процесі розвитку нових інформаційних технологій стрімко формується нова природа, пов'язана із задоволенням потреб сучасного суспільства; змінюються не тільки технологічна база та інформаційно-технологічні можливості людини, а й сама людина, її самосвідомість. Доведено, що сучасна людина стає

немислимою без інформаційних технологій, які справляють величезний вплив на все її існування.

Ключові слова: людина, суспільство, інформація, інформаційні технології, інформаційна культура, комунікації.

Актуальність проблеми. Останніми роками частка інформаційного ринку зростає значними темпами і в розвинених країнах кількість працівників, зайнятих у сфері інформації, вже перевищує кількість працівників, зайнятих у сфері матеріального виробництва. Інформаційне навколишнє середовище і використання інформаційних технологій трансформують традиційні моделі діяльності. Розвиваються нові форми взаємодії в соціумі, які в перспективі можуть або гарантувати свободу і незалежність особистості, або призвести до жорсткої централізації та абсолютної підконтрольності людини бюрократичним структурам. Перехід від індустріального до постіндустріального, а далі — до інформаційного суспільства вимагає якісного переосмислення тих життєвих реалій, які були визначальними у масовому суспільстві. Новий тип суспільства — це своєрідний поворот від усіх наших звичок, початкових посилок.

Сучасна людина спрямована до активності, а розвиток інформаційних технологій веде до створення відкритого суспільства. Комунікативні процеси зумовлюють вияв нових якостей особистості, що розвиваються в епоху «третьої хвилі»: ініціативності, комунікабельності, різностороннього розвитку.

Аналіз наукових джерел і публікацій показує, що, незважаючи на досить солідну їх кількість, онтологічний аспект даної проблеми опрацьовано ще недостатньо. Сьогодні виникає нагальна потреба у постановленні філософських питань визначення сутності і особливостей буття людини в сучасних соціокультурних умовах інформаційного суспільства. Саме окреслення концептуальних моментів динаміки інтеграції сучасної людини в соціокультурний простір інформаційного суспільства і є **метою** цієї статті¹.

Виклад основного матеріалу. Ф. Фукуяма уявляє майбутнє інформаційне суспільство високонауковим, багатоканальним суспільством, просякнутим мережами інформаційних систем, насиченим комп'ютерно-комунікаційними технологіями. Наукова концепція створює методологію конструювання моделей біотехнологічних перспектив людини. Висновки Фукуяма є цікавими в контексті не тільки інформаційної парадигми (тобто аналізу переходу від

¹ Тема даної статті безпосередньо пов'язана з філософськими дослідженнями в межах комплексної цільової програми НДР «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості», яку здійснює кафедра філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

постіндустріального до інформаційного суспільства), а й цивілізаційної парадигми — як досвід зіставлення країн Заходу і Сходу в умовах глобалізації інформаційних відносин.

Фукуяма, констатуючи радикальну зміну світогляду людини, припускає, що людство йде до кінця історії і вершини прогресу. Нам ця думка є цікавою через сцієнтистське тлумачення Фукуямою сенсу історії. Зазначений погляд вписується в планетарно-ноосферне бачення світу, що допомагає усвідомлювати і розв'язувати сучасні проблеми взаємодії людини і природи.

Як відзначає А. Назаретян, «події складаються таким чином, що для забезпечення подальшої життєздатності розумний суб'єкт буде вимушений штучно трансформувати свою матеріальну основу, послідовно звільняючись від тих, що сковують і прирікають його на звироднілість біологічних залежностей» [1, с. 179].

Нарощування потужності техносфери, що розвивається за законами інформо- і енергоємності, на елементарний акт технічного прогресу загрожує самому життю на планеті в глобальному масштабі. Техногенний тиск на природне середовище примушує останнє дрейфувати убік від природної рівноваги, усталеної протягом мільйонів років. Техносфера, безмірно споживаючи біосферні ресурси планети, відчужує людство від природи, частиною якої воно є. За словами С. Харламова, «розвиток сучасної цивілізації, часто не контрольований, прийшов у конфлікт з природою і сутністю самої людини... Аналізуючи ці дані, можна дійти, принаймні, двох висновків: 1) необхідні надзвичайно не тільки природо- і ресурсозберігаючі технології, а й такі технології, які дозволили б берегти і раціонально використовувати людський потенціал; 2) необхідний новий рівень міждисциплінарної взаємодії наук» [2, с. 80–81].

У перебігу розвитку нових інформаційних технологій стрімко формується нова біоприрода, пов'язана із задоволенням потреб сучасного суспільства. «У ХХ ст., — відзначає В. Кутирєв, — на Землі утворилися дві реальності, “два світи” — світ природного і світ штучного. З одного боку, зберігається те, що може існувати без людини, з другого — набуло небаченої значущості і власних законів розвитку те, що нею створено... Якщо це відношення загостриться до несумісності, до того, що один зі світів буде пригнічений або поглинений іншим, людина як така приречена на зникнення. Або безпосередньо, в результаті біологічної деградації, або в результаті переродження в інший стан» [3, с. 3]. Така взаємодія біологічного і технологічного в людині призводить до екотехнологічної трансформації, яка, за словами С. Чувіна, є «корінна зміна біосоціальної природи людини та її інтеграція з технікою і техносферою в цілому під впливом багатьох чинників, і, в першу чергу, — наукотехніки» [4, с. 150–151]. Дослідник у зв'язку з цим від-

значає три основні напрями трансформації людини: біологічний, етично-психологічний та соціокультурний.

Багато філософів ведуть мову про антропологічну катастрофу, яка безпосередньо пов'язана з руйнуванням і розпадом достовірно людського в людині, з негативними змінами в її природі і духовному світі, з глибокою і тотальною кризою людини. Ця криза, яка багато в чому стала наслідком віртуалізації людського життя, веде до втрати людиною підстав свого існування — природних, соціальних, культурних та інших, до зникнення самої перспективи до існування.

Чому виникла проблема пошуку нових вимірів людини? Перш за все тому, що в традиційних вимірах (біологічний, соціальний, психологічний, синергетичний) не вдається створити про неї адекватного уявлення, яке дозволило б ефективно розв'язувати життєво важливі для соціуму проблеми і забезпечити нормальний гармонійний розвиток суспільства в нових інформаційних умовах. Б. Юдін упевнений, що «безпосередня причина сьогоденного звернення до питання про природу людини — це перспективи, деколи зовсім близькі, але частіше віддаленіші, таких дій на людину, які здатні викликати в ній глибокі і радикальні зміни» [5, с. 113].

У численних наукових працях, присвячених інформаційній ері, здебільшого підкреслюється, що змінюються не тільки технологічна база і інформаційно-технологічні можливості людини, а й сама людина, її самосвідомість. Сучасна людина стає немислимою без інформаційних технологій, які справляють величезний вплив на все її існування — як біологічне, так і соціальне. Предметом дискусій стає лише те, що несуть ці зміни, і при всій суперечності точок зору практично всі вчені погоджуються в одному: особливу роль у сучасному світі і становленні нової людини відіграє інформація.

Відомий теоретик інформаційного суспільства Е. Тоффлер у бестселері «Третя хвиля» розглядає «особистість майбутнього», котра глибоко вкорінена в динаміку соціокультурних перетворень. Він зазначає, що Третя хвиля є продуктом драматичних змін рис, нав'язаних суспільством, — не нова людина, а новий соціальний характер [6]. А це означає, що відповідно до різноманітності, поліваріативності, багатоцентровості інформаційної соціальної системи особистість теж являтиме собою розмаїтість рольових моделей і життєвих стилів. Зрештою, поява «конфігуративного» чи «модулятивного Я» — необхідність в умовах інформаційного суспільства. «Модульна людина» — це людина, яка здатна змінювати типи діяльності, може потенційно вписуватись у будь-які сфери соціальної системи: організації, угруповання, співтовариства, а також легко їх полишати, змінювати власні переконання. «Третя хвиля змінює природу ідентичності... Перехід до гетеро-

геннішого, диференційованішого суспільства передбачає те, що індивід все менше зв'язаний контекстом свого народження і володіє великим вибором у самовизначенні. Прихід Третьої хвилі пов'язаний також із помітним прискоренням темпів соціальних та культурних змін, так що ідентифікації, які обираються, стають короткочаснішими, а люди приймають чи відмовляються від якихось компонентів своїх ідентичностей швидше, аніж будь-коли» [7, с. 281–282]. Тому «Третя хвиля найбільше винагороджує за пізнавальні здібності та освіту, а також людей, які здатні до швидкого пристосування, до змін... Вона винагороджуватиме людей допитливих, цікавих, які прагнуть з'ясувати, що відбувається, і впливати на те, що відбувається, людей, які здатні володіти собою в умовах хаосу та незрозумілості. Їй знадобляться люди, які... можуть не мати навиків у якійсь одній спеціальності, але володіють досвідом у деяких різних сферах і здатністю екстраполювати ідеї з однієї сфери в іншу. Вона винагороджуватиме індивідуальність та підприємливість» [7, с. 287].

Саме тому необхідно зосередитися на різних інтерпретаціях інформаційних технологій під такою точкою зору, яка дозволить визначити моделі людини, розглянуті в різних концепціях, котрі здійснили найбільш вагомий внесок у розуміння її місця і ролі у сучасному інформаційному світі.

В інформаційному суспільстві, що формується, не тільки кількісно розширюється застосування інформаційних технологій, а й з'являються якісно нові форми комунікації. Інформація і знання, розміщені в мережі Інтернет, стають вирішальним ресурсом індивідуального розвитку, що дає змогу одержувати результати в різних галузях знання.

Головним принципом соціального самовизначення індивіда в мережевих комунікаціях є гнучкість, еластичність ідентичності, яка позбавлена «внутрішньої» центрації, вільно впускає в себе зовнішнє, а також легко проникає в зовнішнє, граючи своїми ролями та уявленнями. Є. Уханов слушно вважає, що умовою успішного самовизначення індивіда та його самоідентифікації в мережевих комунікаціях є «мережева» внутрішня структура індивіда — метастабільна, без центру, мозаїчна ідентичність [8, с. 12].

Однією з умов вдалого самовизначення індивіда в мережевих комунікаціях є «розірваний», нецілісний характер свідомості, інакше було б складно сприймати реальність, якої «не існує». Це є однією з основних умов успішної соціалізації індивіда. Нестійка, ігрова, ситуативна ідентичність характерна не тільки для мережевої реальності, а й для постмодерної ситуації в цілому. Визначальною рисою безпосередньо мережевих комунікацій є гіпертрофований вияв цієї тенденції. Це сприяє більш гнучкому соціальному конструюванню реальності порівняно з повсякденною реальністю.

Одна з важливих рис самовизначення індивіда в мережевих комунікаціях — взаємопроникнення віртуалізованої соціальної реальності та внутрішнього світу індивіда. Суттєвою відмінністю від повсякденної, «реальної» реальності є те, що актуалізація індивідом віртуальної реальності робить його частиною віртуальної реальності також за умови «неперебування» безпосередньо індивіда в мережі [8].

Людина є не тільки суб'єктом інформаційних комунікацій, які вона створює і використовує. Не меншою мірою вона стає й об'єктом дії інформаційних мереж, оскільки її життєдіяльність забезпечується ними. На думку Е. Фромма, «людина, застосовуючи своє розуміння фізичного світу до практичних цілей, підвищує свої внутрішні здібності, і їй необхідна комунікація, що відповідає її здатності мислити і творити» [9, с. 178]. Тому в наш час різко зростає значення комунікаційних мереж, що у край формалізують процес одержання інформації. З цього приводу Г. Аркадьєв підкреслює, що «умови “інформаційного суспільства” разом з реаліями природного, наочного, соціального і образно-знакового світу створюють реалії інформаційної мережі як ще одну умову розвитку і буття людини» [10, с. 4].

Інформаційні мережі існують з часу виникнення поштового зв'язку, потім телеграфу та телефону. Від первинної форми комунікації — листи колезі — до сучасних — on-line спілкування в мережі — таким є, як слушно зазначає С. Харламов, шлях розвитку комунікації [2, с. 52]. Значна частина економічної, наукової та суспільної діяльності є просто незбагненою без цих інформаційних мереж. Зважаючи на їх тривалу історію і поступовий розвиток, можна погодитися з думкою В. Гухмана, за якою прискорений розвиток таких мереж спричинений «зростаючою інформатизацією сучасного соціуму, в якому від 1/3 до 1/2 — сцієнтистсько-технократично орієнтоване покоління, раціонально мисляче в інформаційних поняттях, виховане в інформаційному середовищі, сприймаюче і таке, що раціоналізувало її як повсякденний атрибут свого буття, не мисляче себе поза цим середовищем» [11, с. 11]. Саме наростання процесу комп'ютеризації викликає підвищений інтерес у наукових концепціях, в яких інформаційні мережі інтерпретуватимуться як ключова тенденція трансформації людини.

У зв'язку з цим, актуальним завданням філософського аналізу в контексті даного дослідження є розгляд становлення «нової» людини, яка виступає носієм нової інформаційної культури, є суб'єктом правових відносин. За аналогією з характеристикою людини, наведеною французьким філософом Ж. О. Ламетрі, як «людини-машини», людину ХХІ ст., на думку Л. Скворцова, слід називати комп'ютерною, і специфіка її полягає у тому, що вона «має систематичний контакт з універсальним інформаційним середовищем, і це радикальним чином змінює тип її ментальності — як несвідомі, так

і усвідомлені реакції на події» [12, с. 35]. Проте необхідно не тільки «обійняти завширшки» пізнання людини, вбудовувавши все під традиційні пояснювальні моделі; потрібно розібратися, що призводить до нової «комп'ютерної» людини, розглянути всі чинники, які відповідають за трансформацію людини. Одним із чинників стає поширення інформації за допомогою невимірно більшого числа комунікацій, які є першими виявами лавиноподібного процесу, що радикально змінює місце людини у світі. Цю думку відобразив І. Негодаєв, кажучи про характерну межу інформаційного суспільства: «Головну роль у розвитку і функціонуванні всіх сторін, сфер, аспектів суспільства відіграє знання у вигляді інформації» [13, с. 72]. Це і є докорінна відмінність сьогоденішньої інформаційної епохи від попередніх («доінформаційних») епох.

Термін «комунікація» фіксує сам факт зв'язку між індивідами, факт перенесення інформації від одного суб'єкта до іншого, причому революційна зміна форми комунікації значно підвищує швидкість передачі інформації. Така «комунікація на основі електричних і електронних засобів стала можливою завдяки процесам телефонізації, автоматизації, медіатизації, вінцем яких стала комп'ютеризація» [14, с. 222]. Проте, стверджує В. Келле, «ці суб'єкти в мережах комунікації виступають переважно як джерела і споживачі інформації. Ці індивіди можуть мати різну наукову вагу, належати до різних професійних груп, виступати як члени тієї чи іншої наукової спільноти тощо» [15, с. 113]. Тому людина перестає бути унікальною особою, оскільки вона оцінюється функціонально, виходячи з того, яку кількість і якість інформації вона здатна поширити в мережі.

Виходячи з різкого зростання надшвидких і наддалеких форм комунікації, В. Сухіна ще на початку 90-х років минулого століття підкреслювала, що «розгляд різних видів комунікацій, їх особливостей дозволяє зробити висновок, що комунікація — це процес, тобто безперервна послідовність дій у часі. Користувач не тільки повинен бути активним учасником соціального інформаційного процесу, а й мати всі можливості для найбільш яскравого вияву своєї індивідуальності» [16, с. 53]. Тому важливо осмислювати комунікаційний процес як явище, що накладає свої функціональні особливості, свою структуру на людину інформаційного суспільства.

Причому ці комунікаційні потоки не тільки не поглинаються як енергетичні ресурси, а й примножуються, змінюючи саму людину, її можливості і уявлення про себе та суспільство. На думку А. Наріньяні, «трансформація тільки починається, вона торкається кожного різною мірою, але ми вже не ті Ното, якими були 20 років тому, хоча ще й не такі, якими станемо через 10–20 років» [17, с. 3]. Тим самим комунікації беруть безпосередню участь у формуванні і відіграють вирішальну роль у створенні моделей нової

«комп'ютерної» людини. Модель людини можна визначити як «упаковане знання», що несе цілком певну антропологічну інформацію, закодовану в спеціальну форму [18; 19]. І ця модель містить не тільки ту антропологічну інформацію, яка послужила їй джерелом, у даному випадку — це інформаційна революція. Вона може містити потенційне знання, яке людина, «досліджуючи модель, може одержати, зробити наочним і використовувати у своїх практичних життєвих потребах» [20, с. 178].

Висновки. Сучасна людина виявляється зануреною в інформаційне середовище, тому інформація відіграє все більшу роль у житті людини, просякаючи всю її діяльність, та формує інформаційний спосіб її життя. Різні вияви інформаційного середовища виступають як специфічні моменти історично зумовленого соціокультурного буття.

Швидкість сучасних каналів поширення інформації за наявності такої властивості інформаційного простору, як масове тиражування інформації, призводить до того, що інформація практично одночасно досягає користувачів у різних потоках інформаційного простору.

Така ситуація дозволяє говорити про єдиний інформаційний простір, розрив якого глибоко переживається людьми. Тут інформація ще більш опукло виступає в її інструментальних властивостях, безпосередньо включаючи в себе різноманітні соціальні функції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Назаретян А. П. Беспределен ли человек? (Еще раз о гуманизме и его паллиативах) / А. П. Назаретян // *Обществ. науки и современность*. – 1992. – № 5. – С. 176–183.
2. Харламов С. Ю. *Философско-антропологические модели человека в концепциях информационного общества* : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.13 / С. Ю. Харламов. – Белгород, 2009. – 166 с.
3. Кутырев В. А. *Естественное и искусственное: борьба миров* / В. А. Кутырев. – Н. Новгород : Нижний Новгород, 1994. – 200 с.
4. Чувин С. Н. *К вопросу о направлениях трансформации человека* / С. Н. Чувин // *Социс*. – 2007. – № 1. – С. 150–153.
5. Юдин Б. Г. *Природа человека: конструктивизм против натурализма* / Б. Г. Юдин // *Высш. образование в России*. – 2005. – № 5. – С. 113–121.
6. Тоффлер Э. *Третья волна* / Э. Тоффлер ; пер. с англ. К. Ю. Бурмистрова и др. – М. : АСТ, 1980. – 795 с.
7. Тоффлер О. *Раса, власть и культура* / О. Тоффлер ; пер. Н. Л. Поляковой // *Новая технократическая волна на Западе* : сб. статей : переводы / сост. и вступ. ст. П. С. Гуревича. – М. : Прогресс, 1986. – С. 276–288.

8. Уханов Є. В. Мережеві комунікації та соціальне самовизначення індивіда : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Є. В. Уханов. – Х., 2010. – 18 с.
9. Фромм Э. Революция надежды: о гуманизации технологического общества; Избавление от иллюзий: сопоставление взглядов Маркса и Фрейда / Э. Фромм ; пер. с англ. Н. Г. Кротовской и др. – М. : Айрис-пресс, 2005. – 344 с.
10. Аркадьев Г. И. Влияние поля современных информационных технологий на личность в юношеском возрасте : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.13 / Г. И. Аркадьев. – М., 2003. – 156 с.
11. Гухман В. Б. Философская сущность информационного подхода : автореф. дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.08 / В. Б. Гухман. – Тверь ; М., 2001. – 38 с.
12. Скворцов Л. В. Информационная культура и цельное знание / Л. В. Скворцов. – М. : ИНИОН, 2001. – 288 с.
13. Негодаев И. А. На путях к информационному обществу / И. А. Негодаев. – Ростов н/Д : Изд. центр ДГТУ, 1999. – 246 с.
14. Бакланов И. С. Философия науки и научно-информационной деятельности / И. С. Бакланов, М. Б. Синельников. – М. : Изд-во МОСУ ; Ставрополь : Сервис-школа, 2002. – 320 с.
15. Келле В. Ж. Наука как компонент социальной системы / В. Ж. Келле. – М. : Наука, 1988. – 209 с.
16. Сухина В. Ф. Человек в мире информатики / В. Ф. Сухина. – М. : Радио и связь, 1992. – 112 с.
17. Нариньяни А. С. Между эволюцией и сверхвысокими технологиями: новый человек ближайшего будущего / А. С. Нариньяни // Вопр. философии. – 2008. – № 4. – С. 3–17.
18. Дзюбань О. П. Філософія інформаційних комунікацій : монографія / О. П. Дзюбань. – Х. : Майдан, 2012. – 224 с.
19. Дзюбань О. П. Філософія інформаційного права: світоглядні й загальнотеоретичні засади : монографія / О. П. Дзюбань. – Х. : Майдан, 2013. – 360 с.
20. Моисеев Н. Н. Человек и ноосфера / Н. Н. Моисеев. – М. : Мол. гвардия, 1990. – 351 с.

СОЦИОКУЛЬТУРНОЕ ПРОСТРАНСТВО ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА КАК СРЕДА БЫТИЯ СОВРЕМЕННОГО ЧЕЛОВЕКА

Дзюбань А. П., Жданенко С. Б.

Показано, что в процессе развития новых информационных технологий стремительно формируется новая природа, связанная с удовлетворением потребностей современного общества; меняются не только технологическая база и информационно-технологические возможности человека, но и сам человек, его самосознание. Доказано, что современный человек становится немислимым без информационных технологий, которые оказывают огромное влияние на все его существование.

Ключевые слова: человек, общество, информация, информационные технологии, информационная культура, коммуникации.

SOCIOCULTURAL SPACE INFORMATION SOCIETY HOW MODERN PERSON BEING WEDNESDAY

Dzeban A. P., Jdanenko S. B.

It is shown that during the development of new information technologies rapidly, a new nature, related to the needs of modern society, changing not only the technological base and information technology capabilities of man, but the man himself, his self-consciousness. Proved that modern man becomes unthinkable without information technologies that have a huge impact on all of his existence.

Key words: people, society, information, information technology, information culture, communications.

УДК 1:316.3+340.12

Є. М. Мануйлов, доктор філософії, професор
Ю. Ю. Калиновський, доктор філософських наук, професор

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ЦІННІСНА КОНСТАНТА БУТТЯ ПРАВОВОГО СУСПІЛЬСТВА

Досліджено основні характеристики відповідальності у контексті розвитку правового суспільства. Проаналізовано особливості вияву відповідальності на особистісному та суспільному рівнях. Розглянуто сутнісні характеристики понять «соціальна відповідальність», «особиста відповідальність», «конституційно-правова відповідальність», «юридична відповідальність».

Ключові слова: правове суспільство, особистість, відповідальність, соціальна відповідальність, юридична відповідальність.

Актуальність проблеми. Становлення та розвиток правового суспільства спричинені належним рівнем правосвідомості громадян і наявністю розвинутого законодавства демократичного гатунку. В свою чергу невід'ємною рисою демократичної правосвідомості є відповідальність, яка виявляється на індивідуальному та соціальному рівнях. Вочевидь, що буття правового суспільства можливе лише тоді, коли громадяни відчують особисту відпо-